

АВСТРІЙСЬКІ УКРІПЛЕННЯ м. ЗАЛІЩИКИ В ХІХ-ХХ СТОЛІТТЯХ: ПРОЕКТИ, РЕАЛІЗАЦІЯ, РОЛЬ В ПЕРШІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Стаття присвячена укріпленням, побудованим біля м. Заліщики на р. Дністер, в період перебування Галичини в складі Австро-Угорщини під назвою «Королівство Галичина і Лодомерія». Розглянуто історію проектування та появи австрійських укріплень біля міста – нереалізований проект 1835 року, та частково реалізований проект 1854–1855 років. Описано типи укріплень та їх розташування, а також їх сучасний стан. Розглянуто бойові дії періоду Першої світової війни та наступних війн в районі Заліщиків. Стаття продовжує цикл публікацій автора про австрійські укріплення Галичини.

Ключові слова: Галичина, маневровий простір, Східна (Кримська) війна, Дністровський сектор Галицької лінії укріплень, передмостове укріплення Заліщики, гарнізон, *werk, brückenkopf, tet-de-non*, форт, редут, люнет, батарея, Перша світова війна, Українсько-польська війна, Польсько-радянська війна.

Тема австрійських укріплень, що були побудовані в ХІХ – на початку ХХ століття в східній частині «Королівства Галичини та Лодомерії», та опинилися на сучасній території України, залишається актуальною для історичних досліджень і ще далека від повного розкриття. Завдяки пошукам різних дослідників, поступово виявляються нові джерела та оприлюднюється інформація, що відкриває завісу над тривалою, більш ніж 100-річною історією розвитку укріплень в Галичині.

Особливе місце в цій історії займають укріплення, зведені довкола м. Заліщики в середині ХІХ століття. Вже відомі проекти ХІХ століття справляють враження своїми масштабами і не виключено, що в архівах ще будуть знайдені інші, досі неопрілюднені проекти. До початку Першої світової війни відбувся фактичний занепад укріплень біля м. Заліщики. Причиною цього стало те, що м. Заліщики не було включено в нову програму модернізації та розбудови системи Дністровського сектору Галицької (Карпатської) лінії укріплень, реалізовану наприкінці ХІХ століття в 1895–1897 рр. Повторилася ця ситуація і з програмою 1912–1914 рр., практична реалізація якої фактично оминула Заліщики. Залишки старих укріплень мали застосування боях Першої світової війни 1914–1918 рр. в тому стані, який вони мали після десятиріччя руйнації внаслідок природних та антропогенних факторів. Бурхлива господарська діяльність в 1950–1970 рр. майже завершила знищення більшості старих укріплень. Біля м. Заліщики тепер можна побачити лише декілька споруд з великої кількості збудованих в 1854–1855 роках.

В більшості відомих давніх та сучасних матеріалів, укріплення біля м. Заліщики переважно лише згадуються в переліку інших укріплених пунктів в Галичині та на р. Дністер, а також побіжно фігурують в описах бойових дій (Военно-географическое описание Галиции 1904, с. 57, 63; Австро-Венгрия 1915, с. 129; Белой 1929, с. 37; Зайончковский 1938 т. 1, с. 52, 163; Pawlik 1932, s. 59; Von Steinitz, Brosch 1937/2007, s. 9-10). До теперішнього часу передмостове укріплення біля м. Заліщики детально описане не було. В сучасних дослідженнях згадки про ці укріплення є в статтях Ю. Малеева (Малеев 2006, с. 34-35), Т. Піняжка (Піняжко 2008, с. 34; Pinyazhko 2015, s. 207-210), В. Каспрука (Каспрук 2014, с. 154-157) та Л. Войтовича (Войтович 2022, с. 366, 367). Деякі подробиці стосовно проектування та будівництва укріплень в 1854–1855 рр. подані в працях О. Дедика, (Дедик 2013, с. 27) і Т. Ідзіковського (Idzikowski 2014, s. 13-15). В статті Т. Піняжка згадано щодо існування проекту укріпленого табору біля м. Заліщики, датованого 1847 роком (Pinyazhko 2015, s. 208), а в спільній статті Т. Піняжка та М. Бевза (Т. Піняжко, М. Бевз 2022, с. 124-125, 131, рис. 7) згадується нереалізований проект укріплень, датований 1835 роком, та, що особливо важливо – подається архівна схема цього проекту. В статті С. Грабового (Грабовий 2022, с. 123-126) описано сучасний стан з пам'яткоохоронним статусом деяких укріплень під Заліщиками.

В попередній статті автора, присвяченій укріпленням біля м. Заліщики (Ющенко 2012, с. 130-133), було подано загальну історію створення укріплень періоду 1854–1855 рр., короткий опис всього комплексу укріплень, та описано типові фортифікаційні споруди з наведенням планів найбільш збережених. В інших статтях автора, присвячених темі австрійських укріплень в Галичині, укріплення біля Заліщиків лише згадувались (Ющенко 2014а, с. 113-114; Ющенко 2014b, с. 253-259;

Ющенко, Петрик, Піняжко 2019, с. 165; Ющенко, Петрик, Піняжко 2021, с. 10; Ющенко 2022, с. 300; Ющенко 2023, с. 229).

В знайдених архівних матеріалах російської розвідки кінця XIX, початку XX століття, повний опис укріплень м. Заліщики присутній лише в одному матеріалі під назвою «Тет-де-пон у Залещиков», датованому 7 червня 1902 року (за старим стилем) за підписом полковника Генерального штабу Христіані (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 1-9).

Метою статті є узагальнення відомої на теперішній час архівної та сучасної інформації стосовно передмостового укріплення біля м. Заліщики, що з'явилася за 12 років після оприлюднення першої статті автора. Зокрема, порівнюються проекти 1835 та 1854-1855 років. Також ця стаття є продовженням авторського дослідження системи австрійських укріплень в Галичині. Стаття базується на історичних, архівних та сучасних джерелах, а також польових дослідженнях автора.

Село Заліщики, відоме ще з XIV-XV століття, виникло в місцевості, де за умовами рельєфу була досить зручна переправа через р. Дністер. Воно було розташоване на великому півострові північного берега р. Дністер, утвореного меандром річища. Берег похило спускався до води, а протилежний південний берег, що круто здіймався над рікою, був прорізаний глибокою долиною невеликого струмка – притоки р. Дністер. Цією долиною починався шлях на Чернівці. В цьому місці вочевидь ще з давніх часів виникла поромна переправа, яка функціонувала до середини XIX століття, коли було побудовано понтонний міст, який розбирався на зимовий період. По р. Дністер проходив кордон між Річчю Посполитою та князівством Молдавія. В XVI-XVII століттях Заліщики неодноразово спустошувались під час татарських набігів та війн з Оттоманською імперією, до складу якої входила Молдавія. В якості укріплення в період XVI-XVIII століть був невеликий чотирикутний замок з баштами на кутах, який у XVIII столітті був перебудований в міську ратушу (повністю зруйнована в 1969 р.). Про існування якихось зовнішніх укріплень по периметру міста наразі достовірних відомостей нема. Статус міста Заліщики отримали з 1750 року, з магдебурзьким правом з 1766-го. З 1772 року, після поділу Річі Посполитою, Галичина відійшла до Австрії, а з приєднанням Буковини зник і міждержавний кордон по р. Дністер. На кількох офіційних австрійських картах кінця XVIII століття міські укріплення не показані (First military survey of the Habsburg Empire 1763-1787, Galizien und Lodomerien, Bukowina, Distrikt Bukowina).

Перша згадка про наявність зовнішніх укріплень відноситься до подій польсько-австрійської кампанії 1809 року, однієї зі складових чисельних «Наполеонівських війн» кінця XVIII – початку XIX століття. В статті польського дослідника Jarosław Dudzinski вони описані так (переклад автора): «Місто було укріплене. За окопами міста стояв генерал Бікінг, маючи до диспозиції чотири роти піхоти та близько половини ескадрону гусар» (Dudzinski Jarosław 2007, s.156). Через р. Дністер в цей період вже існував міст (вірогідно, тимчасовий сезонний), який забезпечував сполучення між Буковиною та Галичиною по напрямку Чернівці – Тернопіль. Для захисту цієї важливої переправи і були потрібні укріплення. Інша згадка про укріплення Заліщик в цей період є в статті Ю. Мочнікова: «Місто було добре укріплено суцільною лінією шанців, обидва фланги яких упиралися у береги Дністра» (Мочніков Ю 2013, с. 16). На чому ґрунтується такий опис укріплень – невідомо, адже джерелом інформації Ю. Мочніков вказує вже процитовану раніше автором статтю Jarosław Dudzinski. З 1809 по 1815 рік частина Галичини (Тернопільський край) разом з м. Заліщики входили до складу Російської імперії, а з 1815 року Заліщики знову повернулися під владу Австрійської імперії.

Перший відомий на даний момент проект будівництва нових серйозних укріплень біля м. Заліщики відноситься до 1835 року. Копію зі схеми цього проекту з ретельно накресленими укріпленнями опублікували М. Бевз і Т. Піняжко в 2022 р. ((Т. Піняжко, М. Бевз 2022, с. 131, рис. 7). Це був один з серії проектів, що почали розробляться австрійськими інженерами з 1830-го року на запит військового командування, для фортифікаційного укріплення території Галичини. Одним з чинників цієї праці був досвід операцій в ході війни 1809 року австрійців проти польської армії в Галичині та оборона Заліщиків. Додатковим фактором стало повстання в Царстві Польському, що розпочалося в 1830 році та тривало до осені 1831-го.

Проект, датований 1835 роком, насамперед цікавий тим, що фактично передбачав створення фортеці достатньо нового для тих часів фортового типу, коли місто не оточувалось суцільною огорожею (валами) бастионного чи полігонального типу, а окремими самостійними укріпленнями, розташованими за околицями міста. Охоплюючи його по великому радіусу (в середньому 3-4 км від умовного центру), укріплення контролювали всі дороги та висоти на підступах до міста, створюючи великий по площі оборонний периметр, в якому могла діяти вже польова армія, а не лише невеликий гарнізон міських укріплень. Діаметр оборонного периметру досягав 8 км.

Проектом 1835 року передбачалось створення 21 окремого укріплення різних типів та розмірів, пронумерованих на схемі №№1-21. Фактично укріплень мало бути більше, адже під №5 показано чотири малі споруди, а ще чотири малі споруди не мають номерів. Нумерація на схемі йде за годинниковою стрілкою, але без врахування положення відносно р. Дністер, починаючись не від річки, а від шосе на Тернопіль. Тому укріплення №№ 1-5, 19 та 21 розташовані на північному (лівому) березі, а укріплення №№ 5 (одне з чотирьох, що мають цей номер) - 18 та 20 – на південному (правому) березі р. Дністер (див. рисунок 1).

На висоті за тодішньою північною околицею міста Заліщики мало бути розташоване центральне укріплення №21, а по периметру міста по обох берегах р. Дністер, на відстані в 3-4 км від центрального укріплення, мали розташовуватися окремі самостійні укріплення. Центральне укріплення мало бути подвійним. Північна його прямокутна частина мала чотири бастіони та казарму посередині. Навпроти куртини північного фронту між двома бастіонами на схемі показано трикутну споруду, що нагадує рavelін. Але оскільки перед нею не показано рів, це скоріше є «плацдармом» - трикутним майданчиком над контрескарпом рову, під прикриттям гласісу. Найкраще на схемі видно промальовку деталей в укріпленні №1, де ці елементи показані саме як плацдарми прикритого шляху, а не ravelіни, відокремлені від поля ровом. Такі плацдарми влаштовувались в більшості фортець XVII-XIX століть в якості елементів так званого «прикритого шляху», який проходив над контрескарпом рову під прикриттям гласісу та утворював передову лінію оборони фортець. На таких плацдармах стояли дозорні пости, збирали піхотний підрозділ для оборони або вилазки за межі укріплення. За потреби на плацдармі могли поставити одну чи декілька гармат. Південна частина укріплення №21 нагадує асиметричний кронверк, звернутий фронтом в бік міста, розташованого нижче по схилу від цих укріплень. Має один бастіон та два півбастіони, з двома плацдармами обабіч бастіону і казармою в центрі. Старий замок знаходився посередині між кронверком укріплення №21 та берегом р. Дністер, таким чином, укріплення №21 було спроектоване або на порожньому місці, або на місці залишків укріплень часів війни 1809 року. Цікавим є той факт, що на картах середини та другої половини XIX століття на місці північної частини цього укріплення показано фільварк, контури прямокутної території якого співпадають з обрисами цієї частини укріплення (Second military survey of the Habsburg Empire (1861-1864), Galicia and Bucovina [B IX a 387]; Third Military Survey (1869-1887), (1:25000); Third Military Survey (1869-1887), (1:75000)).

Укріплення №№1, 4, 7, 10, 14, 15 та 17 представляли собою великі бастіонні форти, пристосовані до кругової оборони. Укріплення №№ 2, 3, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 16, 18 та 19 представляли собою невеликі батареї, люнети та редути, що закривали проміжки між великими фортами. Укріплення №20 показане у вигляді горнверку, прикривало переправу. Укріплення №21 було центральним, воно рівновіддалене від решти укріплень. Під №5 показано відразу чотири окремі малі споруди на кутах оборонної стінки, що спускається від укріплення №4 до р. Дністер, та на південному березу піднімається схилом до укріплення №6. Оборонних стінок на схемі показано п'ять, чотири з яких слугували для перекриття схилу від укріплень до берегу Дністра. Найдовша оборонна стінка спускалась до берегу від укріплення №4 і мала на своїх зламах малі, ймовірно казематовані, споруди. Три з п'яти таких споруд на цій стінці підписані однаковими №5, дві малі не мають номерів. Одна з пронумерованих (центральна) має круглу форму, решта – прямокутні. Друга оборонна стінка піднімалась від берегу Дністра по схилу до малого укріплення №6 (імовірно, люнет або батарея). На березі показано під №5 малу споруду, ще одна – на зламі стіни посередині її довжини, без номеру. Третя оборонна стінка спускалась вниз по схилу від укріплення №18 до берегу Дністра. Четверта оборонна стінка піднімалась від берегу Дністра до укріплення №19. На березі на початку стінки показано малу споруду, без номеру. Найбільш вірогідно, що малі споруди, показані під №5 та без номерів, були блокгаузами для кількох стрільців, з бійницями для рушниць. П'ята оборонна стінка показана в укріпленні №21, вона заміняє східний вал кронверку, оскільки розташована над крутим схилом. Для фланкування підступів до стінки малося три напівкруглі виступи.

Укріплення №1 представляло собою великий форт з шістьма бастіонами, шістьма плацдармами та круглою казармою всередині. Форт розрахований на кругову оборону, мав бути розташований при дорозі на с. Дзвиняч і далі на Тернопіль.

Укріплення №2 та №3 малі, імовірно артилерійські батареї. Мали розташовуватись над схилом байраку між укріпленнями №3 та №4.

Укріплення №4 – великий форт з п'ятьма бастіонами, сімома плацдармами (не лише перед куртинами, але і перед бастіонами). Мав займати трикутну (мисову) гору над с. Добрівляни.

Розрахований на кругову оборону. Видовжений відрог схилу навпроти східного фронту замість трикутного плацдарму зайнятий видовженою спорудою.

Укріплення №5 та №6 описані вище. Укріплення №7 – великий форт з двома бастіонами, двома півбастіонами і двома плацдармами. В тильній частині імовірно оборонний каземат (на схемі неможливо роздивитись). Розрахований на кругову оборону, мав займати рівне підвищене поле східніше с. Репужинці.

Укріплення №8 – батарея або люнет з двома додатковими фланками.

Укріплення №9 – люнет з маленьким плацдармом, який прикривав горжу. Обидва укріплення мали бути розташовані на висоті та її відрозі над дорогою, що вела з с. Репужинці в с. Хрещатик.

Укріплення №10 – форт з чотирма бастіонами, трьома плацдармами та казармою в центрі. Розрахований на кругову оборону. Мав займати верхівку пануючої висоти південно-східніше с. Хрещатик.

Укріплення №11, 12 та 13 – батареї або люнети, розташовані на схилах висот південніше с. Хрещатик, в проміжку між укріпленнями №10 та №14.

Укріплення №14 – форт з п'ятьма бастіонами та чотирма плацдармами. Розрахований на кругову оборону. Мав займати верхівку висоти південніше с. Хрещатик. Разом з укріпленнями №10-13 мав контролювати долину, по якій проходить дорога на Чернівці.

Укріплення №15 – майже аналогічний до №14 форт з п'ятьма бастіонами, чотирма плацдармами та казармою всередині. Розрахований на кругову оборону. Мав займати верхівку висоти північніше с. Йосипівка, на місці повороту сучасної дороги на Городенку.

Укріплення №16 – малий редут шестикутної форми, розрахований на кругову оборону. Мав займати верхівку висоти між с. Звєнчачин та Прилипче, в проміжку між укріпленнями №1 та 17.

Укріплення №17 – великий форт складної форми, зумовленої рельєфом місцевості. Має чотири виразні бастіони та, імовірно, П-подібну казарму в горжі (або два малі півбастіони). Перед південно-східним, південним та південно-західним фронтами форту розташовані плацдарми прихованого шляху, а перед західним і північним фронтами – винесені вниз по схилу оборонні гласіси. Це було зумовлено мертвими зонами на крутих схилах та в долині ручая перед фортом. Розрахований на кругову оборону, мав займати верхівку висоти східніше с. Прилипче, яка панує над селом.

Укріплення №18 – невеликий люнет, що мав бути розташований північніше укріплення №17 та контролювати дорогу з с. Прилипче в с. Кострижівку до переправи через р. Дністро. Від правого фланку люнету до берегу Дністра спускалась оборонна стінка.

Укріплення №19 – невеликий люнет, що мав бути розташований між берегом Дністра і укріпленням №1 та контролювати дорогу з м. Заліщики в с. Зелений Гай. Від лівого фланку люнету до берегу Дністра спускалась оборонна стінка.

Укріплення №20 – передмостове укріплення в форму горнверку з двох півбастіонів, мало захищати міст, наведений в тилу укріплення.

Мостів за схемою 1835 року мало бути наведено чотири – один в сторону с. Кострижівка, другий та третій – паралельно на місці основної переправи з м. Заліщики до с. Хрещатик, та четвертий міст – в сторону с. Репужинці.

Цей проект 1835 року не був реалізований, але Заліщики як місце, де необхідно побудувати укріплення та табір, фігурують в планах 1847 року (Pinyazhko 2015, s. 208). Ідея щодо необхідності побудувати в Заліщиках фортецю, знову з'являється в пропозиціях «Центральної фортифікаційної комісії» генерал-квартирмейстра барона Гесса в 1850 році (Von Steinitz 1937/2007, s. 9-10; Пінязко 2008, с. 33; Дедик 2013а, с. 25-27; Pinyazhko 2015, s. 207-210). Через початок Східної (Кримської) війни між Російською та Османською імперіями, що розпочалася в 1853 році, довоєнні плани розбудови укріплень в Галичині довелося переглядати в бік спрощення та спішно втілювати в 1854-1855 роках, коли Австрійська імперія була близька до вступу в війну. Для забезпечення операцій своєї польової 4-ї армії в складі трьох піхотних та одного кавалерійського корпусів, що мала розгорнутися в Галичині, австрійці вирішили створити три укріплені табори – біля Кракову, Перемишля та Заліщиків. І якщо в Кракові вже були нещодавно зведені постійні укріплення, до яких додавалися нові тимчасові, то в решті пунктів розгорнули будівництво з нуля земляних укріплень тимчасового характеру. Найбільшими за цим проектом мали бути укріплення, зведені довкола м. Перемишль та м. Заліщики. Довкола обох міст мали побудувати мережу польових укріплень, які утворювали досить значний оборонний периметр. Всередині такого периметру могла розташуватися чимала армія, розквартирована в польових таборах та самому місті. Вибір місць для розташування укріплених таборів був зумовлений наявністю переправ, що знаходилися

в обох містах (р. Сян в Перемишлі, р. Дністер в Заліщиках). Контроль над цими переправами давав можливість військам вільно маневрувати на обох берегах річок Сян та Дністер. Задача для Заліщиків була сформульована, як утворення подвійного плацдарму (нім. *doppelten brückenkopf*) з укріпленням табором на переправі через Дністер (Brinner 1881, s. 459, 477; Idzikowski 2014, s. 13).

Крім вищевказаних місць, для забезпечення переправ через Дністер додатково укріплювались підходи до мостів біля Розвадову і Сівки-Мартинову, але кількість укріплень та оборонні периметри біли суттєво меншими, і призначалися лише для оборони мостової переправи і прилеглої невеликої території. У Львові на додачу до збудованих, але незакінчених постійних укріплень Цитаделі, мали звести невеликий укріплений табір (Дедик 2013а, с. 33; Idzikowski 2014, s. 13-15).

Основним джерелом інформації щодо проекту укріплень довкола м. Заліщики є історична картосхема з військового архіву Австрії, під назвою «Uebersichts Plan», датована 20 липня 1855 року, опублікована на інтернет-порталі «Центр міської історії» (<https://uma.lvivcenter.org/uk/maps/34509>) (див. рисунок 2).

Довкола м. Заліщики було заплановано побудувати:

- три великі укріплення, позначені на схемі літерами «А», «В» і «С»;
- 38 редутив під номерами від №1 до №38, які створювали головну лінію оборони;
- три додаткові редути без номерів;
- три комплекси житлових казарм (бараків) – один окремо, два в середині оточених оборонним валом (чи стінкою) периметрів для табору (т.зв. «ядро», нім. *poуau*);
- один комплекс складів;
- два оборонні вали або стінки на схилах до р. Дністер, з трьома редутами на кутах, або спорудами іншого типу на одному валу, та чотирма на другому;
- три мостові переправи (кожна на понтонах).

Укріплення на плані показані умовними знаками (колами різного діаметру та кольору), які не відображають реальні обриси споруд, на відміну від плану 1835 року. Червоним кольором показано укріплення, що були побудовані або будувалися на момент складання плану. Жовтим – запроєктовані, але ще не побудовані укріплення.

Комплекс укріплень довкола м. Заліщики поділявся на дві частини, відповідно до свого розташування на північному (лівому) та південному (правому) берегах р. Дністер. Нумерація редутив йшла за годинниковою стрілкою, починаючись від р. Дністер. Більшість редутив розташовувалась в полях на вододілах між байраками та долинами приток Дністра, решта – над схилами долин приток та р. Дністер.

Північна частина складалась з редутив №№1-14, які починались над берегом р. Дністер біля с. Печорна (редути №1 та №2), далі тягнулись в одну лінію полями в сторону с. Дзвіняч, неподалік якого редуту №6 та 7 блокували шосе на Тернопіль. Далі проходили південніше села майже до західної околиці с. Бедриківці, звідки повертали до берегу р. Дністер (редути №13 та 14). Фланги позиції посилювались шляхом розташування додаткового редуту. Так, редут №1 блокував вихід з с. Печорна на схід, в обхід редуту №2. А редут №13 був навпаки винесений вперед перед лінією оборони, блокуючи шлях з с. Касперівці.

Велике «ядро» (*poуau*) з казармами в центрі та, імовірно, складськими бараками або конюшнями в лівій частині, мало розташовуватись на високому плато в трикутнику між м. Заліщики, с. Добрівляни і Тернопільським шосе. Між цим «ядром» та редутом №1 мав бути розташований один додатковий редут, другий додатковий редут (обидва на схемі - без номеру, жовтим кольором) мав бути розташований на трикутному мисі між «ядром» та с. Добрівляни. Проходи між «ядром» та берегами р. Дністер мали блокувати два оборонні вали (або стінки), які не підходили впритул до валу «ядра». Західний вал (стінка) мав розташовуватися між Тернопільським шосе і берегом Дністра, складався з двох секцій і мав три оборонні споруди (імовірно, невеликі башти, блокгаузи або бастіони). Східний вал (стінка) мав йти майже від валу «ядра» через с. Добровляни до берегу Дністра. Складався з шести секцій і мав чотири оборонні споруди на кутах.

Південна частина складалась з редутив №№15-38, які починались на висоті над урвищем берегу Дністра навпроти с. Добровляни, йшли до східної околиці с. Репужинці, проходили південніше с. Хрещатик і Звенячин, далі йшли полями південніше та західніше с. Прилигче і закінчувались редутом №38 над урвищем берегу Дністра навпроти с. Печорна. На висоті північно-західніше с. Звенячин мало розташовуватися друге «ядро» (*poуau*) з казармами в центрі та імовірно складськими бараками або конюшнями в правій частині. Між «ядром» та долиною р. Хрещатик, північніше

редуту №26 мав бути розташований додатковий редут (без номеру, на схемі жовтим кольором). Ще одна група казарм показана біля південної околиці с. Хрещатик, без оборонного периметру, як в «ядрах», ймовірно тому що вони мали бути розташовані майже впритул до редуту №24. Також в південній частині мав розташовуватися комплекс будівель складів, під прикриттям групи редутів №№15-20.

Три укріплення, показані на схемі великими жовтими позначками та підписані літерами «А», «В» та «С», в експлікації до плану названі фортами. Винесені перед головною лінією оборони, ці форти мали суттєво посилювати підступи з південного сходу. Форт «А» мав контролювати поля між с. Репужинці, Кулівці, Василів та Чуньків, форти «В» та «С» мали контролювати шосе на Чернівці та поля обабіч нього між с. Чуньків, Кадубівці, Хрещатик і Звенячин.

Радіус від умовного центру досягав 4-6 км. Діаметр оборонного периметру досягав 9 км з півночі на південь від збудованих редутів. З урахуванням не побудованих літерних фортів діаметр досягав 11 км. Порівняно з проектом 1835 року, відбулось розширення оборонного периметру, насамперед в північній частині. Лінія редутів мала проходити в 1-2 км далі від лінії, на якій мали бути розташовані укріплення 1835 року. В південній частині редуту №№15-30 розташовувались переважно на тих же місцях (або близько), де планувались укріплення 1835 року. Редуту №№31-38 були винесені до 1,5 км далі від гребню висоти, на якій планували розташувати укріплення в 1835 році. Невідомо, наскільки були використані проекти 1835 та 1847 рр. при розробці проекту 1854 року, але оскільки реалізовані укріплення досить сильно відрізнялися розмірами від фортів проекту 1835 року, не дивно, що розташування укріплень на місцевості співпало лише частково. Адже тактичні задачі оборони конкретних ділянок місцевості вирішувались іншим способом – значною кількістю невеликих редутів, а не кількома великими фортами з додатковими укріпленнями в проміжках. Дистанція між сусідніми редутами переважно складала 700-800 м, окремі – на відстані 500 м, та 1 км і більше.

Будували укріплення сапери 9-ї та 23-ї саперних рот, які вирушили з Клостенбургу та Праги і прибули до Заліщиків 6-8 серпня 1854 року. Оскільки Заліщики були найближчим до російського кордону укріпленням, будівництво велося прискореними темпами. Саперам для виконання робіт придали від 800 до 1000 піхотинців та залучили по 50 цивільних робітників. 23-я саперна рота під командування капітана Дьоблера (Hauptmann Döbler) вела роботи на «об'єктах № 4 і 5». «Об'єкт №4» був групою з чотирьох дерев'яних житлових казарм (бараків), які мали розташовуватись на висоті біля південної околиці с. Хрещатик, та дорогою, що мала вести від переправи на р. Дністер до цих бараків і далі на плато до редутів. «Об'єкт №5» був групою редутів з №15 до №25 включно, що розташовувались в полях і над Дністром між с. Хрещатик та Репужинці. 9-та рота під командуванням капітана Велшана ((Hauptmann Welschan) вела роботи на «об'єкті № 6» - групи з чотирьох дерев'яних житлових казарм (бараків), які мали розташовуватись на висоті над північно-західною околицею с. Звенячин, та редутів №№ 26, 29, 31-34, 37 і 38 (Brinner 1881, s. 460, 477).

Оскільки інформація уривчаста, можна лише припустити, що «Об'єкти №1, 2 та 3» охоплювали північну сторону укріплень – редуту №№1-14 та північне «ядро» з комплексом казарм, а також оборонні вали на берегах Дністра. Імовірно, їх будівництво було віднесене на 1855 рік, оскільки в описі робіт за 1854 рік згадки про них відсутні, як і про окремі редуту південної частини укріплень, що вочевидь теж мали бути зведені пізніше. Непрямо це підтверджується згадкою про те, що в редутах північної частини не були побудовані блокгаузи та палісади і ровах, а отже, ці редуту були збудовані пізніше (Idzikowski 2014, с. 14).

В усіх випадках, зокрема і біля м. Заліщики, основним зразком фортифікаційної споруди (окремого укріплення) були типові австрійські багатогранні редуту симетричної форми. В австрійській термінології такі споруди називались «Feld schanz», також паралельно використовувався термін «Werk». Фельдшанці ділилися на I, II та III класи в залежності від діаметру (110, 84 та 60 м), відповідно відрізнялась і кількість кутів та фасів. Вал мав барбети для гармат на кутах фасів, між ними розташовувались банкету для піхоти. В середині споруди мав знаходитися дерев'яний блокгауз-казарма місткістю від 60 до 100 солдатів (розмір залежав від класу споруди). В кожній споруді могло бути розташовано від 3 до 20 гармат, в залежності від розміру споруди та барбетів, але найчастіше на озброєнні було 3-4 гармати та 1-3 гаубиці. Гарнізон становив від 100 до 150 (за іншими даними до 300) піхотинців, та артилеристи по кількості потрібної обслуги для встановлених гармат. Споруду оточував рів, вздовж контрескарпу якого мав встановлюватись палісад (Idzikowski 2014, с. 18-25).

Біля Заліщиків в майбутньому передбачалось створення постійних укріплень замість тимчасових, тому в 1854 р. редуту почали будувати відразу з перспективою їх модернізації. Через це як мінімум частина редутів досягали показників I класу - вал товщиною від 6 до 8 м, висотою

від 2,5 до 6 м, глибокі та широкі рови. На плані по розмірах позначок редутів видно, що вони були різного розміру, підтверджується це і візуальним порівнянням розмірів залишків редутів та їх слідів в полях.

В середині кожного редуту мав бути збудований житловий блокгауз-казарма хрестоподібної форми, розрахований в тому числі і на проживання в них взимку. Також в кожному редуті повинні були звести захищений (бліндований) пороховий льох. В ровах та в тильній частині редутів було зведено частокіл (палісад). Крім редутів і споруд в них, сапери побудували також казарми, вочевидь мова йде про ті казарми, що показані на плані всередині «ядер». Казарми мали довжину 95 м, ширину 11 м, висоту 2,8 м, кожна була розрахована на розміщення 4 офіцерів і 500 солдат. Вони були покриті гонтом, мали підлогу, стіни обшили дошками. Оскільки ці казарми також призначалися для проживання в них взимку, кожна з них була обладнана 8 великими і 4 меншими печами, димові труби яких були муровані з будового каменю та кладки з цегли. Окрім цих казарм, на кожній ділянці було збудовано 4 кухні та вартівні, а також 2 криті вбиральні (Brinner 1881, s. 477-478).

В 1855 році будівництво укріплень продовжилось силами тих же 9-ї та 23-ї саперних рот, які в результаті реформи наприкінці 1854 року стали 3-ю та 4-ю ротами 6-го саперного батальйону. До середини 1855 року було зведено всі 38 «номерних» редутів (за Brinner – близько 40 укріплень (Werken), за Fidler – 38), які були поєднані між собою шляхами для переміщення артилерії, припасів та військ. Для тої частини військ, які не могли поміститися в блокгаузах в середині укріплень, було побудовано казарми, шпиталь, різноманітні склади. Також для артилерії, призначеної для озброєння укріплень (понад 300 гармат), було побудовано склади боєприпасів, лабораторії та інші споруди (Brinner 1881, s. 490, 502-503; Fidler 1881, s. 353-354). Фактично ж в 1855 році для озброєння редутів було зібрано 110 гармат та 23 гаубиці. В кожному редуті мало стояти по 2-4 гармати (крім одного, де мала бути 1 гармата), та в 21 редуті мали додатково розташовуватись по 1 гаубиці (ще в одному редуті – 2 гаубиці). Але це озброєння не встановлювалось в редутах, а було зібране в артилерійських складах в Заліщиках. 28-29 червня 1855 року Заліщики відвідав австрійський імператор Франц-Йосиф I та оглянув укріплення (Idzikowski 2014, с. 14-15, Дедик 2013а, с. 27).

Повністю весь комплекс укріплень не був побудований, оскільки вже в другій половині 1855 року ризик участі Австрійської Імперії у війні впав настільки, що війська, розташовані в Галичині, були виведені та значна частина вояків взагалі демобілізована. Тоді ж отримали наказ згортати будівельні роботи і саперні роти. Тому форти «А», «В» та «С», додаткові редуты без номерів та оборонні вали (стінки) на берегах Дністра не побудували. Під питанням залишається, чи був побудований комплекс будівель північного «ядра». На карті видання 1855 року, на якій показано також і укріплення біля м. Заліщики, на місці південного «ядра» біля с. Звенячин показано контур ймовірно укріплення, та показано будівлі на місці комплексу казарм на південній околиці с. Хрещатик. (Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien...1855). Але на цьому місці сліди від рову та валу на супутникових знімках не простежуються, на відміну від решти редутів, тож показаний на карті контур ймовірно був стінкою чи огорожею, а не ровом та насипним валом. На місці ж північного «ядра» нема жодних позначок. На топографічній карті видання 1864–1867 рр. в цих місцях вже нічого не показано, лише ями на поверхні, але всі 38 редутів промальовані детально, хоча і не відображають точно їх форму. Скоріше за все, до середини 1860-х років дерев'яні будівлі (склади та казарми), що не мали догляду, вже прийшли в непридатний стан, розвалилися або були розібрані (Second military survey of the Habsburg Empire, 1861–1864).

Після 1855 року Заліщики надовго випадають з програм фортифікаційного розвитку лінії Дністра. Не виключено, що в ході розробки проектів в 1868–1890 рр. для Заліщиків було створено план модернізації старих укріплень, або побудову нових, але на теперішній час такі матеріали ще не виявлені. Проте є згадки про оновлення укріплень біля Заліщиків в російських розвідувальних зведеннях періоду 1902–1914 рр. Так, в них вказано, що в проекті 1895 р. розбудови лінії укріплень по р. Дністер, передбачалось спорудити в Заліщиках передмостове укріплення: «...повинен був бути споруджений тет-де-пон з багатьох укріплень, за допомоги реставрування старих укріплень 1854-1855 рр.» (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 1). В 1899 році російська розвідка отримала інформацію про будівництво «8 укріплень польового профілю на лівому березі р. Дністер по лінії АВ», дугою від с. Печорна до с. Добрівляни (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 2) (див. рисунок 3). Лівий фланг нової позиції мав починатися між старими редутами №1 та №2, а правий фланг мав вийти на трикутний мис гори над с. Добрівляни. Таким чином, мали прикриватися підходи до м. Заліщики з півночі по лінії, на якій за проектом 1835 року мали розташовуватися форти, та де за проектом 1854 року мали

бути розташовані додаткові редути, що не були побудовані. Решта старих редутів 1854–1855 рр., які ще існували на той час, мали бути приведені в придатний для оборони стан. Станом на 1902 рік російська розвідка мала інформацію, що біля м. Заліщики «...тет-де-пон складається з 28 старих укріплень польового профілю, з яких 4 укріплення розташовані на лівому березі, а 24 – на правому березі Дністра... Всі укріплення представляють собою шестисторонні відкриті люнети» (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 1). Стосовно нових польових укріплень, які згадувались в 1899 році, достовірної інформації в 1902 році російська розвідка не мала та згадує, що «...цілком імовірно, що на цьому березі... збудовані ще укріплення». За оцінкою розвідки, в 24 старих редутах можна було встановити 113 гармат, по кількості виявлених в укріпленнях барбетів (ще в 4 редутах барбетів для гармат не було). В більшості редутів було виявлено по 5 барбетів, в частині – по 4. Габарити редутів в 1902 році усереднено виглядали так: довжина лінії вогню від 190 до 360 кроків, висота брустверу від 2 до 4 м, товщина брустверу – 4–6 м, глибина рову – 2–3 м, ширина по дну – 7–10 м (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 3–4). На підставі цього опису була дана довідка про стан укріплень біля Заліщиків в книзі «Военно-географическое описание Галиции», виданій в 1904 році: «В Заліщиках – тет-де-пон з 28 старих польових укріплень, з яких 4 на лівому, а решта на правому березі. Всі укріплення представляють шестикутні люнети. Висота брустверу 2–3 метри, товщина 5–6 метрів. Лише три призначені виключно для піхоти, решта всі мають барбетти (по 4–5). Всі укріплення засіяні, з них н'ять (№№6, 7, 17, 25, 26) зіпсовані дуже сильно, шість (№№2, 8, 18, 20, 21, 24) лише трохи, а решта утримується добре. До останніх відносяться всі 4 укріплення лівого берегу» (Военно-географическое описание Галиции 1904, с.63).

Завдяки цим даним російської розвідки (якщо вони достовірні), маємо розуміння, що в 1902 році з 38 редутів побудови 1854–1855 рр. лишалось 28. Північна частина старого комплексу укріплень була суттєво знищена, адже з 14 редутів залишалось лише 4. За схемою, наведеною в описі полковника Хрестіані (див. рисунок 3), зрозуміло, що на північній стороні залишилися редути №1, 2, 13 та 14 за австрійською оригінальною нумерацією (№№1–4 за російською схемою). Всі ці редути розташовувались над схилами Дністра. Решта редутів, що розташовувались в орних полях, були повністю зриті та їх місця використовувались для ведення сільського господарства. Вочевидь, це було пов'язане з тим, що редути були побудовані на приватних землях, взятих в оренду або тимчасово конфіскованими на державні потреби у власників, а після завершення будівництва укріплень в 1855 році, за якийсь час повернутих власникам. Редути займали великі площі орної землі, тому нічого дивного, що власники землі постаралися ліквідувати споруди, які заважали. Варто відзначити, що це відбулось переважно на «галицькій» стороні Дністра. На «буковинській» стороні більшість редутів станом на 1902 рік залишалась в придатному для використання стані. Практично в усіх редутах внутрішня частина була розорана та засаджена сільськогосподарськими культурами, а в частині засіяно навіть поверхні барбетів, брустверів та дно рову. Виключення складали три редути – №16 (№6 за російською схемою), в рову та подвір'ї якого видобували каміння, що спотворило редут, а також редути №27 (№17 за російською схемою) та №35 (№25 за російською схемою), які були майже повністю зриті та розорані (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3688, Тет-де-пон у Залещиков, с. 4–9).

Програма розвитку укріплень лінії Дністра, що розпочалася в 1895 році і тривала до початку ХХ століття, за якою було суттєво розвинуто старі та розбудовано нові укріплення в Миколаєві-Розвадові та в Галичці, Заліщиків не торкнулась. Старі редути не були перебудовані в сучасніші редути або батареї (як в Миколаєві-Розвадові), не були зведені і нові укріплення. Більше того – залізничний міст в Заліщиках залишився єдиним залізничним мостом через р. Дністер в Галичині, для оборони якого не побудували цегляні блокгаузи. Вочевидь, австрійське військово командування на зламі століть вирішило, що Заліщики розташовані надто близько до російського кордону (36–40 км по прямій до р. Збруч, 24 км по прямій до кордону в районі с. Онут), тому російська кавалерія зможе протягом 1–2 діб досягнути міста, що унеможливить ефективну оборону самого міста, та проведення розгортання військ в його районі. Таким чином, якщо в 1854–1855 рр. Заліщики вважались важливим стратегічним пунктом, то до 1914 року їх значення впало навіть нижче оперативного. Це не дивно, адже з початку ХХ століття фінансування на потреби фортифікаційного забезпечення Галичини в пріоритетах вищого австрійського командування знаходилось на останньому місці, порівняно з іншими регіонами імперії (Baczkowski 2002, s. 114). Ситуація дещо змінилась в період Балканської кризи 1912–1913 рр., коли пішло фінансування на розвиток укріплень по р. Дністер, в тому числі передбачено побудову передмостових укріплень в Заліщиках. Але по факту все звелось до того, що напередодні Першої світової війни в Заліщиках планували звести тимчасові польові укріплення для охорони підходів до переправ (Baczkowski 2002, s. 116, 117, 119).

Напередодні та на початку Першої світової війни російська розвідка про Заліщики та укріплення біля них мала досить розпливчасті уявлення, причому укріплення південної сторони взагалі не згадувались. Так, станом на 1 січня 1914 року (за старим стилем), російська розвідка давала такий опис: «В теперішній час, по агентурним відомостям, є лише два старих укріплення південно-східніше с. Журавка, що вже не відповідають сучасним вимогам (примітка автора: мова йде про редути №13 та 14 за австрійською нумерацією). Австрійцями вже зроблені підготовчі роботи по вибору місць нових укріплень, позначені особливими стовпчиками, положення яких цілком відповідає найбільш раціональному плану оборони переправи» (РГВИА 1914, фонд №2067, опись №1, дело №3902, Укріплення в Галициї. Лінія реки Дністра, с. 15-16).

Станом на 20 липня 1914 року (за старим стилем) дано інший опис: «Дуже вигідний пункт для здійснення відступальної переправи, оскільки Дністер робить тут різке коліно в бік австрійців, утворюючи півострів в 4 версти довжини та 2 версти ширини. Є залізничний та шосейний мости... Хорду утвореної р. Дністер дуги замикають два старі укріплення, які будуть зайняті батальйоном (4 роти), що охороняє мости» (РГВИА 1914, фонд №2003, опись №1, дело №1708, Краткая записка об австрийских укреплених в Галициї, с. 23-24).

Наскільки австрійці встигли розбудувати заплановані польові укріплення біля Заліщиків з моменту оголошення війни до виходу російських військ до міста, достовірно невідомо. Єдиний знайдений опис характеризує їх так: «Фортифікації Заліщиків служили виключно для забезпечення мостів на Дністрі. На північному березі це була стрілецька траншея, яка закривала доступ до міста, з укриттями та перешкодами з колючого дроту. На південному березі також утримано старі земляні споруди, відповідно розбудовані та прикриті перешкодами. Гарнізон складала 4 роти охорони мостів, озброєні 4 гарматами калібром 9 см» (Pawlik 1932, s.65). Додана до опису схема (див. рисунок 4) показує, що північна позиція приблизно відповідає лінії АВ, яку показано в російському описі 1902 року, але проходить дещо ближче до міста. Південна позиція, яка мала спиратися на старі редути 1854-1855 рр., не охоплювала їх всі. Попри умовність схеми, по контурам зрозуміло, що планувалось використати лише редути №№22-29, можливо ще редути №23 та №30 з огляду на рельєф.

Бої.

В роки Першої світової війни лінія фронту через Заліщики проходила неодноразово. Вперше фронт пройшов через місто в 1914 р. без боїв. Основні битви відбувались північніше Дністра, і фронт видко посунувся на захід та опинився біля Львова, коли в Заліщиках ще залишався гарнізон. Росіяни лишили північніше міста лише підрозділи прикриття, які не атакували Заліщики. Отримавши наказ на відступ, гарнізон спочатку відступив на південний берег, підірвавши мости, а потім рушив в бік м. Коломия. Їх переслідувала кавалерія «Дністровського загону» росіян, що діяла на південному березі р. Дністер (Зайончковский 1938 т. 1, с. 208; Pawlik 1932, s. 303-304). Наприкінці зими-на початку весни 1915 року бої повернулися до Заліщиків та йшли періодично в березні-квітні, але в той час в районі кордону Буковини та Галичини діяли окремі невеликі загони та підрозділи, не утворюючи сталої лінії фронту. Лінія фронту утворилась лише на початку квітня і на деякий час встановилась південніше міста. Росіяни тримали оборону перед Заліщиками, використавши принаймні частину старих редутив. Російський плацдарм був взятий австрійцями штурмом 9 травня 1915 року (http://www.stahlgewitter.com/15_05_09.htm), але самі Заліщики вони не зайняли і внаслідок контратак росіян австрійців майже відразу відкинули від Дністра до р. Прут, де фронт зупинився до початку червня. Австрійські війська повторно атакували з рубежу р. Прут та 10-11 червня перетнули Дністер і повернули Заліщики. (Glaise von Horstenau, Edmund 1931. 2 Band – Beilagen, Beilage 11: Öst.-ung. Ostfront am 14. April 1915; Beilage 19: Entwicklung der Lage vom 13. bis zum 16. Mai 1915; Beilage 22: Entwicklung der Lage vom 26. Mai bis 3. Juni 1915; Beilage 23: Die Kämpfe am östlichen Heeresflügel (1) Lage am 5. Juni abends, 7. Juni abends, 8. Juni abends, Bewegung am 9. Juni (2) Lage am 9. Juni abends, 11. Juni abends, 12. Juni abends, 13. und 14. Juni). В ході цих бойових дій окремі редути, що ще існували в цей час, використовувались за призначенням як австрійцями, так і росіянами, причому безпосередньо бої зачепили редути південної сторони (див. рисунок 5). Влітку 1915 року фронт стабілізувався по лінії с. Глушка, Дзвиняч, Бедриківці, Касперівці північніше Заліщиків. Через рік, влітку 1916 року, в ході розвитку наступу росіян (т.зв. «Брусилівський прорив»), австрійці були змушені в ніч з 10 на 11 червня відступити з м. Заліщики спочатку за р. Дністер, а потім ще на 100 км, в Карпати (Зайончковский 1938 т.2, с. 53; Glaise von Horstenau, Edmund 1933. 4 Band – Beilagen, Beilage 21 (1) Der Durchbruch bei Okna 10. bis 12. Juni 1916). Влітку 1917 року внаслідок успішного австро-німецького наступу фронт знову пройшов через Заліщики, на цей раз стрімко, за 29-31 липня, затримавшись південніше міста лише на добу, тому що на північному березі Дністра австрійські війська вже просунулись за р. Серет (Glaise von Horstenau,

Edmund 1936. 6 Band – Beilagen, Beilage 17 Die Offensive der Verbündeten in Ostgalizien und in der Bukowina 21. Juli bis 8. August 1917). Це був останній епізод бойових дій біля міста під час Першої світової війни.

Під час Україно-польської війни 1918-1919 рр. безпосередньо в районі Заліщиків боїв не було. Наприкінці травня 1919 року румунська армія окупувала Буковину, вийшовши до р. Дністер в тому числі навпроти Заліщиків. На початку червня 1919 року місто ненадовго прихистило уряд ЗУНР, ставши останнім містом Галичини, яке було під його владою. З району Заліщиків розпочалась «Чортківська офензива» Галицької армії, але після її програшу українські війська та уряд відійшли на схід, за р. Збруч. Заліщики перейшли під владу поляків, по Дністру проходило розмежування з окупованою румунами Буковиною (Дедик 2013b, с. 15, 20, 33).

Наступного 1920-го року район м. Заліщики на деякий час знову стає ареною бойових дій під час Польсько-радянської війни 1919–1920 рр. Наприкінці липня північніше від Заліщиків розпочались бої між частинами Дієвої армії УНР, яка брала участь в цій війні в союзі з поляками та відступила сюди з Поділля, та більшовицькими частинами «Красної армії», що наступали в Галичину. Бої переважно відбувались на рубежі р. Серет, і проходили північніше м. Заліщики. Наприклад, 6 серпня відбувались бої в с. Жежава (зараз Зелений Гай), Іване-Золоте та Устечко. В період з 7 по 20 серпня 1920-го року ДА УНР поступово перейшла за р. Дністер та зайняла оборону по його південному березі від району м. Городенка, де проходила межа контрольованої румунами території, до м. Галич (Сальський 1933, с. 118, 128, 134, 137; Руккас 2013, с. 86). В ніч з 14 на 15 вересня українські війська в ході загального наступу перетнули Дністер в кількох місцях, в тому числі і біля с. Городниця неподалік Заліщиків, захопили с. Жежава (тепер Зелений Гай) та повели успішний наступ. До вечора 15 вересня було зайнято декілька сіл на 15 км від Дністра, українські війська вийшли на рубіж Бедриківці, Угриньківці, Торське північніше м. Заліщики. Далі українські війська рушили на північ та схід. Це був останній епізод війни, коли бої проходили неподалік від старих редутив (Сальський 1933, с. 222-223, 225; Удовиченко 1954, с. 147, 150).

Висновки.

З 38 редутив, що були збудовані біля Заліщиків в 1854–1855 рр., до нашого часу збереглось 8. Це редути №№1, 2, 13 та 14 (номери за австрійською схемою) на північній стороні, та редути №№15, 16, 30 та 38 на південній стороні. Стан збереженості різний, зокрема редут №2 дуже сильно пошкоджений. Незначний фрагмент валу редуту №34 ще було видно 20 років назад, але всередині редуту були розташовані господарські будівлі, при розширенні яких залишки валу були знищені. Від решти редутив залишилися лише сліди на оранці, які можна побачити на супутникових знімках.

Завдяки пам'яткоохоронній діяльності, трьом з восьми редутив надано статус пам'ятки історії місцевого значення. Вони є в реєстрі об'єктів культурної спадщини Заліщицької громади під назвами «Польове укріплення -люнет». Так, редут №1 має охоронний номер 4401-Тр (3270), редут №2 - 4403-Тр (3269), редут №14 - 4402-Тр (3268). Номери присвоєні наказом управління культури Тернопільської обласної державної адміністрації від 29.10.2012 р. № 149, та наказом Міністерства культури України від 28.11.2013 р. № 1224 (Грабовий 2022, с. 124). Бажаним є надання аналогічного статусу і решті редутив біля м. Заліщики, які збереглися до нашого часу. Це стосується редуту №13 на території Тернопільської області, та редутив №№14, 15, 30 та 38 на території Чернівецької області.

ЛІТЕРАТУРА

- Австро-Венгрия. Военно-статистическое описание. 1915. Часть I. Восточно-Галицийский район. – Петроград, Военная Типография Императрицы Екатерины Великой.
- Бевз М., Піняжко Т., 2022. Фортифікаційна архітектура Галичини середини ХІХ ст.: загальноєвропейський контекст, завдання збереження і музеєфікації. Current issues in research, conservation and restoration of historic fortifications. Chelm – Lviv, 16. С. 122-134.
- Белой А. 1929. Галицийская битва. М.
- Военно-географическое описание Галиции. 1904. Киев, Типография Окружного Штаба.
- Войтович Л. 2022. Підготовка оборони Галичини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: фортеця Миколаїв. Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2022. Вип. 23. С. 365–386

- Грабовий С. 2022. Люнети XIX ст. на Тернопільщині: до питання локалізації. Наукова конференція «Замки Тернопільщини: до проблеми реставрації, пристосування та збереження». Наукові записки, №12/2022, с. 123-125.
- Дедик О. 2013а. Галичина у планах віденських стратегів: концепції, комунікації, фортифікації. Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. – Ч.1(9), с. 20-36.
- Дедик О. 2013b. Чортківська офензива. Частина I. – Львів: Видавництво «Астролябія».
- Зайончковский А. 1938. Мировая война 1914-1918 гг. Том 1, 2. Государственное военное издательство наркомата обороны Союза ССР. Москва.
- Малеев Ю. 2010. Заліщики в часи Кримської війни // Гомін віків: наук.-краєзнав. літописний зб. Заліщанщини / ред. В.Олійник.– Заліщики, 2010.–Вип. 1.–2010.–76 с.–С.34-35.
- Мочніков Ю. 2013. 1809. Битва за Галичину. Цитаделя: Львівський мілітарний альманах. Частина 1(9) №9, ст. 16-19.
- Піняжко Т. О. 2008. Львівська Цитадель. – Львів: ПП «Кварт».
- Руккас А. О. 2013. «Разом з польським військом»: Армія Української Народної Республіки 1920 р. – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.
- Сальський В. 1933. Українсько-московська війна 1920 року в документах. Ч.І. Варшава.
- Удовиченко О. 1954. Україна у війні за державність. Вінніпег, Канада.
- Ющенко М. 2012. Заліщики – забута фортеця Австрійської імперії // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012.– 240 с. – С. 130-133.
- Ющенко М. В. 2014а. Австрійські укріплення в Галичині. Военна історія України. Галичина та Закарпаття [Текст] : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної заочної конф., 5, 6 червня 2014 р. / Нац. військово-історичний муз. України. – Київ, с. 113-117.
- Ющенко М. В. 2014b. Дністровський сектор Галицької лінії укріплень. «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», с.253-259.
- Ющенко М. В., Петрик В.М., Піняжко Т.О. 2019. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення 1854–1914 рр. «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції / [редкол.: О.О. Заремба (голова) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ФОП Буйницький О.А., с.165-171.
- Ющенко М. В., Петрик В.М., Піняжко Т.О. 2021. Миколаїв-Розвадівське передмостове укріплення 1854-1914 рр. «Миколаїв – фортеця на Дністрі». Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції (3-4 вересня 2021 р. м. Миколаїв). Львів, с.7-45.
- Ющенко М. В. 2022. Передмостове укріплення Галич 1854-1914 рр. (Bruckenkopf Halicz). Археологія & Фортифікація України: зб. матеріалів XI Всеукраїнської наук.- практ. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., с. 299-310.
- Ющенко М. В. 2023. Передмостове укріплення Сівка-Мартинів 1854-1914 рр. (Brückenkopf Siwka-Martynow). Археологія & Фортифікація України: зб. матеріалів XII Всеукраїнської наук.- практ. конференції / редкол.: О. О. Заремба (голова) та ін. Кам'янець-Подільський : ФОП Панькова А. С., с. 228-239.
- Baczkowski M. 2002. Austro-węgierskie inwestycje militarne w Galicji w planach strategicznych Franza Conrada von Hötzendorfa (1906–1914), [в:] Śląsk, Polska, emigracja. Studia dedykowane Profesorowi Andrzejowi Pilchowi, ред. I. Paczyńska, Kraków 2002, с. 111–121.
- Brinner Wilhelm. 1881. Geschichte des k.k. Pionnier-Regimentes. II Theil - I Band. Wien.
- Dudzinski Jarosław. 2007. Działania Piotra Strzyzewskiego w Galicji Wschodniej w czasie wojny polsko-austriackiej w 1809 roku. ROCZNIKI HUMANISTYCZNE Tom LV, zeszyt 2 – 2007, s. 143-173.
- Idzikowski Tomasz. Twierdza Przemyśl. 2014. Wydawnictwo Arete, Krosno.
- Glaise von Horstenau, Edmund. 1931-1938. Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918. Verl. der Militärwiss. Mitteilungen, Wien.
- Das Kriegsjahr 1914; Beil;
- Das Kriegsjahr 1915; 1; Beil;

Das Kriegsjahr 1915; 2; Beil;

Das Kriegsjahr 1916; 1; Beil;

Das Kriegsjahr 1916; 2; Beil;

Das Kriegsjahr 1917; 1; Beil;

Pawlik T. 1932. Bitwa pod Lwowem. Wojskowe biuro historyczne. Warszawa.

Pinyazhko T. 2015. Entstehung von befestigungsanlagen im 19. Jahrhundert im Nordostteil der K. K. Österreichische monarchie. Rocznik Przemyski t. 51, Historia wojskowości z. 1 (13).

Von Steinitz E., Brosch T. 2007. Fortyfikacje Austro-Wegier w czasach Conrada von Hotzendorf. Kłasyka architectura militaris. T 5. Wydawnictwo „Forteca”, Pultusk.

КАРТОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА:

Центр міської історії: Генеральний план (Залешик). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uma.lvivcenter.org/uk/maps/34509/>

Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern, C.R. von Kummersberg. 1855. Blatt 46, Umgebung von Tluste und Borzczów; Blatt 50, Umgebungen von Zaleszczyki, Mielnica, Zastawna, Kotzmann und Sadagura. <http://igrek.amzp.pl/mapindex.php?cat=AKKGL115>

First military survey of the Habsburg Empire (1779–1789), Galizien und Lodomerien (1779–1783), [B IX a 390]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia>

First military survey of the Habsburg Empire (1779–1789), Bukowina (1773–1775), [B IX a 424]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia>

First military survey of the Habsburg Empire (1779–1789), Distrikt Bukowina (1773–1776), [B IX a 432]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/firstsurvey-galicia>

Second military survey of the Habsburg Empire (1861–1864), Galicia and Bucovina [B IX a 387]. Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/secondsurvey-galicia>

Third Military Survey (1869–1887), (1:25000). Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey25000>

Third Military Survey (1869–1887), (1:75000). Режим доступу: <https://maps.arcanum.com/en/map/thirdsurvey75000>

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА:

РГВИА, фонд №2067, Штаб главнокомандуючого арміями Юго-Западного фронта, опись №1, Управление генерал-квартирмейстера, Дело №3688, «Крепость Ярослав, укрепление Радымно, укрепление Залешики, укрепление Рава Русская, укрепление Галич, укрепление Николаев-Развадов». Режим доступу до електронної копії документів за посиланням:

<https://gwar.mil.ru/documents/view/70017131/?parent=70349205&obraz=70661980>

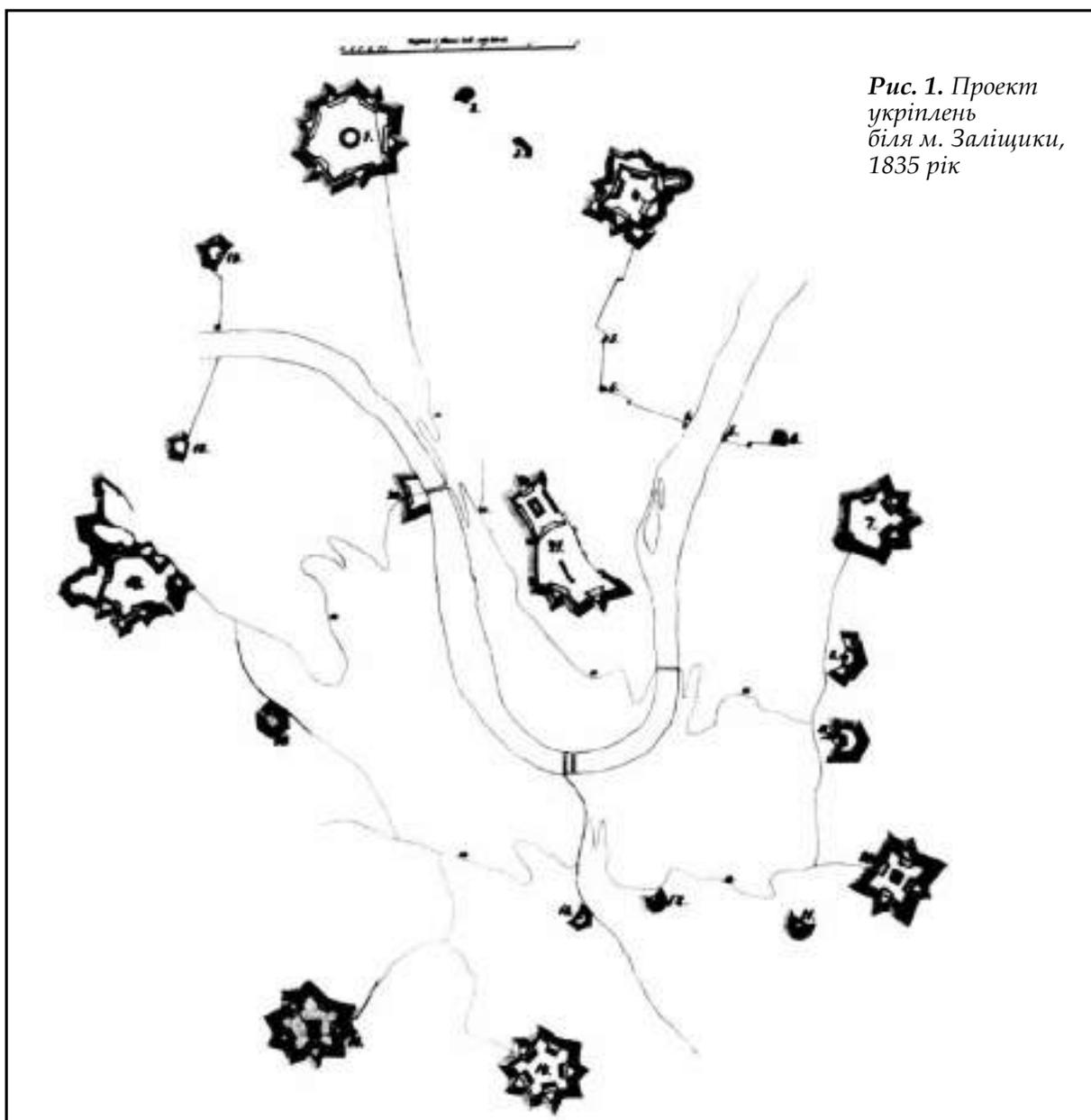
РГВИА, фонд №2003, Штаб Верховного главнокомандуючого (Ставка), опись №1, Штаб Верховного главнокомандуючого (Ставка), номер дела 1708, «Переписка по крепостным и тактическим вопросам...: Краткая записка об австрийских укреплениях в Галиции». 20 июля 1914 года. Режим доступу до електронної копії документів за посиланням: <https://gwar.mil.ru/documents/view/70007618/?parent=70171433&obraz=70322977>

РГВИА, фонд №2067, Штаб главнокомандуючого арміями Юго-Западного фронта, опись №1, Управление генерал-квартирмейстера, Дело №3902, К руководству: инструкции для военно-разведывательной службы. Ведомость расквартирования частей войск управлений и учреждений в районе Перемышльской крепости. «Укрепления Галиции. Линия реки Днестра. V. Сивка-Мартынов. По агентурным сведениям, имеющимся в Штабе Киевского военного округа к 1 января 1914 года». Режим доступу до електронної копії документів за посиланням: <https://gwar.mil.ru/documents/view/70019412/?parent=70393814&obraz=70740000>

AUSTRIAN FORTIFICATIONS OF THE CITY OF ZALISHCHYKY IN THE 19th-20th CENTURIES: PROJECTS, IMPLEMENTATION, AND ROLE IN THE FIRST WORLD WAR

The article is devoted to the defensive structures near the city of Zalishchyky, located on the Dniester River, during the period when Galicia was part of Austria-Hungary under the name «Kingdom of Galicia and Lodomeria». The history of the project in 1835 and the construction of Austrian fortifications near the city in 1854-1855 is considered, and projects for their development up to and including 1914 are mentioned. The condition of the fortifications is characterized, their role in the hostilities of the First World War and subsequent wars is considered, as well as their fate in the post-war years. The article continues the author's series of publications on the Austrian fortifications of Galicia.

Keywords: Galicia, maneuver terrain, Eastern (Crimean) War, Dniester sector of the Galician fortified line, Zalishchyky, bridgehead fortification, garrison, werk, brückenkopf, tet-de-pont, redoubt, battery, First World War, Ukrainian - Polish war, Polish- Soviet war.

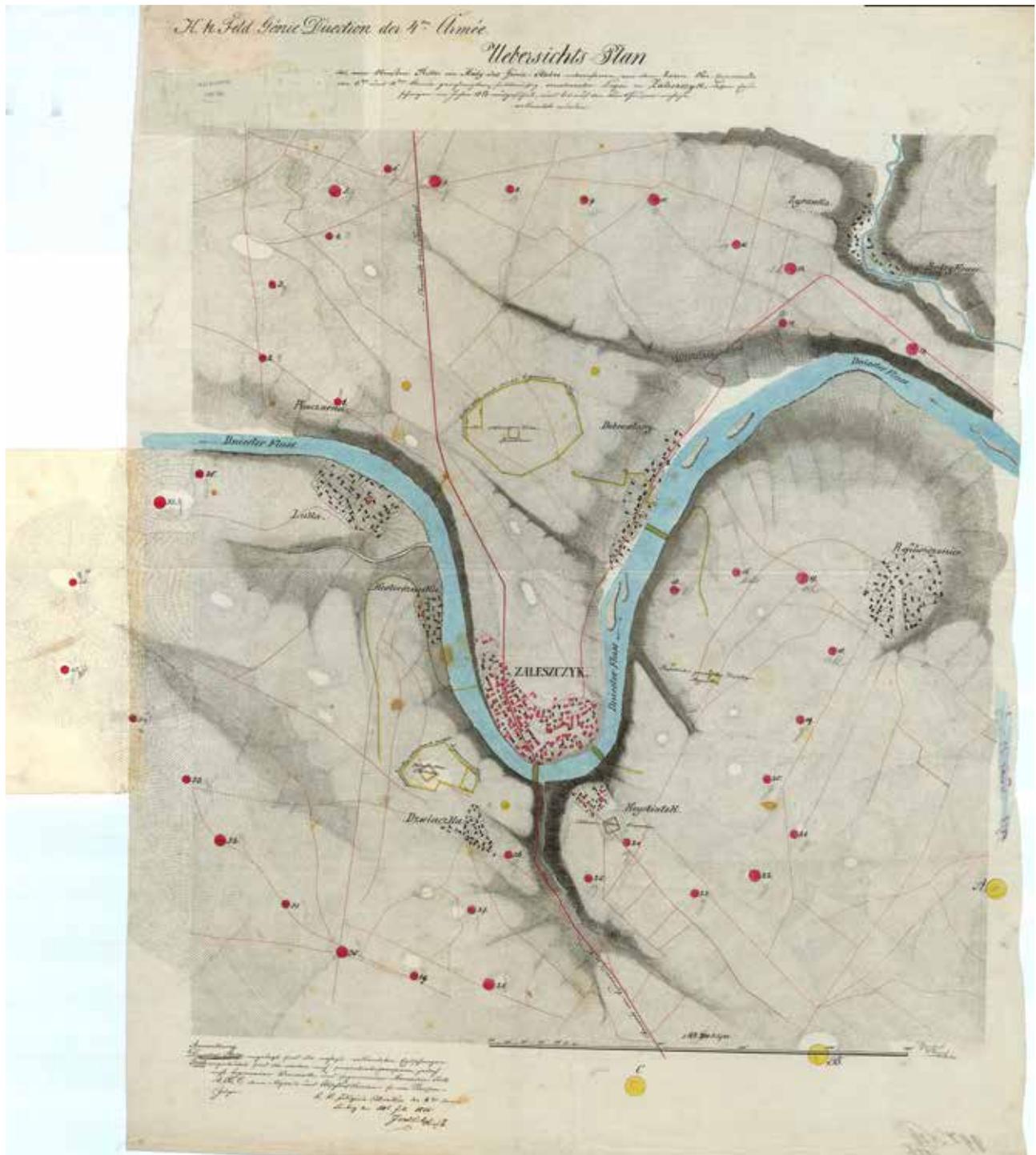

Рис. 2. Проект та побудовані укріплення біля міста Заліщики, 1855 рік

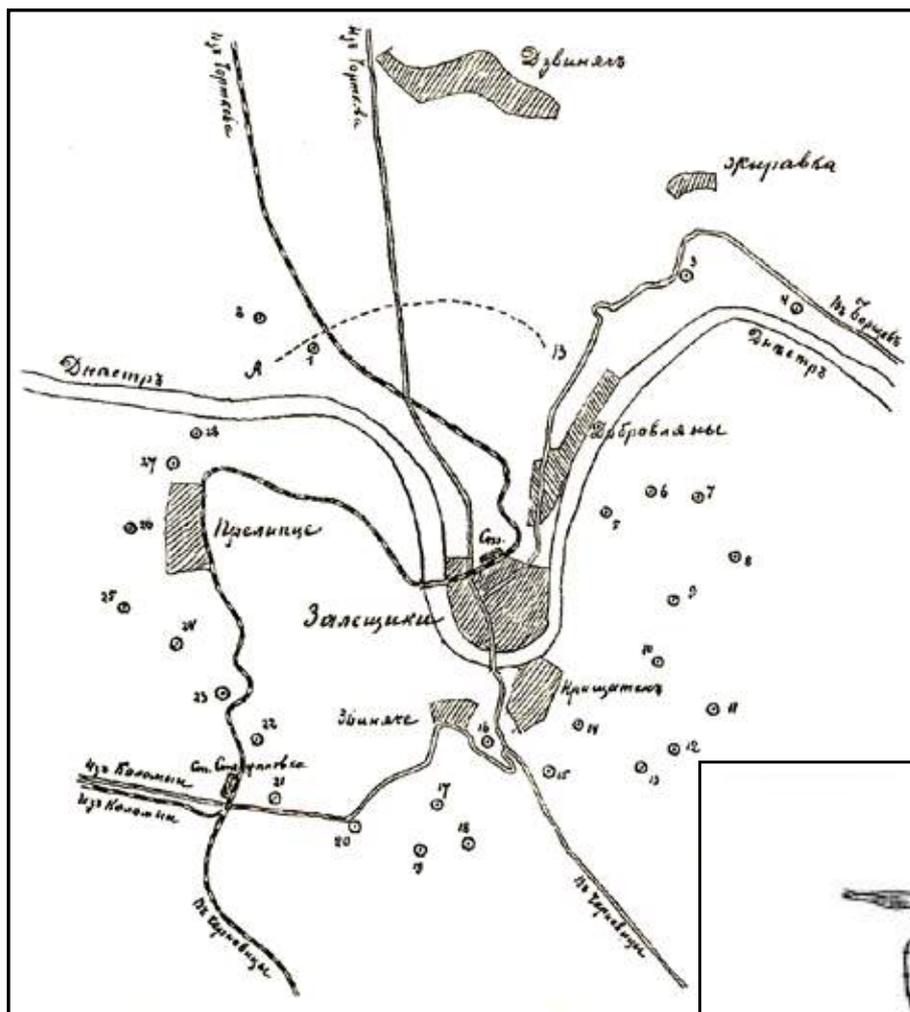

Рис. 3. Укріплення біля міста Заліщики за даними російської розвідки, 1902 рік.

Рис. 4. Укріплення біля міста Заліщики в 1914 році

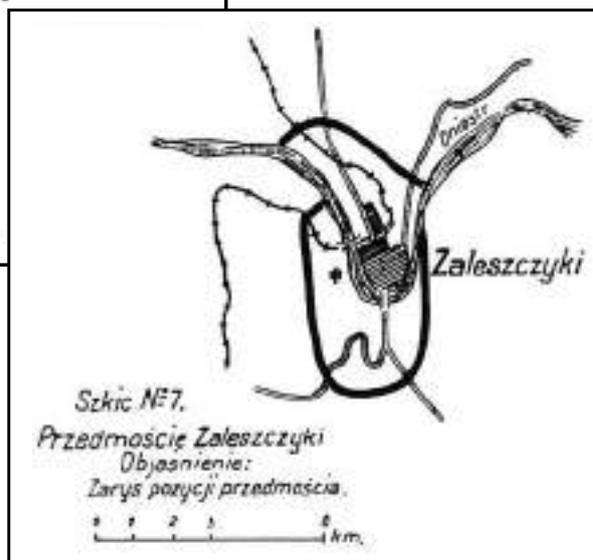

Рис. 5. Редут біля міста Заліщики в 1915 році